СТВАРАЊЕ НАРОДНЕ ВЛАСТИ У УСТАНКУ 1941. НА ПОДРУЧЈУ ЈУГА СРБИЈЕ

Стварање нове народне власти у оружаној борби Партије био је углавном јединствен процес, иако је свако подручје имало своје специфичности, као што је било и рушење старе власти. Прве форме народне власти појавиле су се у устанку 1941. године, и овде ћемо описати органе те власти, начин њеног рада, време оформљења, специфичности за поједине крајеве итд. Прва народна власт била је изражена у облику одбора, но она је имала додирних тачака са месним десетинама и четама, са такозваним одборима фонда, и слично. Одбори су, иначе, били легални, полулегални или илегални, у зависности од тога ко је држао односну територију, партизани или непријатељ.

Задаци народних одбора су углавном свуда исти — у првом реду политички рад по селима, агитација и одржавање конференција. Око одборника су се окупљали људи; одборници су им тумачили не само циљеве НОП него и светску ситуацију, издајничку борбу домаћих слугу, непријатеља и остало. Преко њих су се одржавале везе са одредима, њима су се у почетку јављали појединци који су хтели да ступе у партизане, а касније је преко одборника, на јавним скуповима по селима, вршена мобилизација. Одборници су прикупљали оружје и слали га оружаним јединицама. Одбори су материјално организовали позадину, прикупљали храну, одећу и обућу за партизане, организовали добровољна давања жита и друге помоћи, а међу омладином, нарочито међу девојкама, плетење чарапа, шалова и рукавица за партизанске борце. Са омладинцима се политички радило ради одласка у одреде. Одбори су, исто тако, прикупљали и набављали санитетски материјал, углавном преко појединаца из градова, затим набављали борцима из градова и друге потребе: наочаре, материјал за писање, клинце за поткивање цокула и друго. Важан задатак одбора био је и то да

прате непријатеља и његове делатности и да обавештавају о томе. Одбори су организовали курирску службу са одредима, вршили распоред бораца по кућама кад би ови дошли у село. Одборници су били наоружани, вршили су и сами неке акције, имали су сеоску стражу или су се ослањали на оружане месне десетине. Они су не само прикупљали оружје, намирнице и друго за одреде већ су се старали да све то буде пребачено на одређена места, при чему су ангажовали превозна средства, кола, коње, или су сами људи носили. Одбори су водили рачуна о културно-просветном раду на своме подручју, школе су радиле где год је било учитеља, па и за време најжешћих борби. Вршили су и судску власт, решавали ситније спорове, и народ је поштовао њихове одлуке.

Принцип формирања одбора био је у оно време: једно село — један одбор. Илегални, односно мањи одбори састојали су се од три до пет одборника, а легални, односно већи — од пет до једанаест, зависно од величине села. У одборе су улазили највреднији, најпоштенији и најхрабрији људи, политички исправни и оријентисани на борбу против окупатора, а бирао их је народ на својим јавним и масовним зборовима и конференцијама на слободној територији, а где се тако није могло радити, именовало их је руководство одреда и Партије. На зборовима и конференцијама тада су први пут почели учествовати и жене и омладина. Међу изабраним одборницима, мада у почетку ређе, налазиле су се и најагилније жене, као и најборбенији омладинци. Одбори су, поред одређеног броја одборника, имали председника и секретара. Ови први народноослободилачки одбори нису имали одговарајуће секторе рада, сем НОФ, за који је обично био задужен одређени одборник, али су се поједини одборници задуживали за рад на конкретним питањима која су најбоље познавали. Неког сталног и посебног административног особља у одборима такође није било, те су административне послове обављали писменији одборници, обично секретар или председник. Састанци одбора одржавали су се једанпут недељно или десетодневно, а по потреби и чешће. Радило се махом усмено, без неких писмених докумената. У одбору је постојало стално дежурство. Зависно од величине села и обима послова, стално су дежурала по два или по три одборника, која су свршавала текуће послове. О важнијим питањима одлучивао је председник или се сазивао цео одбор, а таква питања износила су се на решавање и пред народ на сеоском збору. Поједини одбори имали су своје печате, издавали објаве за кретање и вршили и друге функције власти. Њихов рад у овом периоду био је непосредно везан за штаб одреда, који је тада деловао

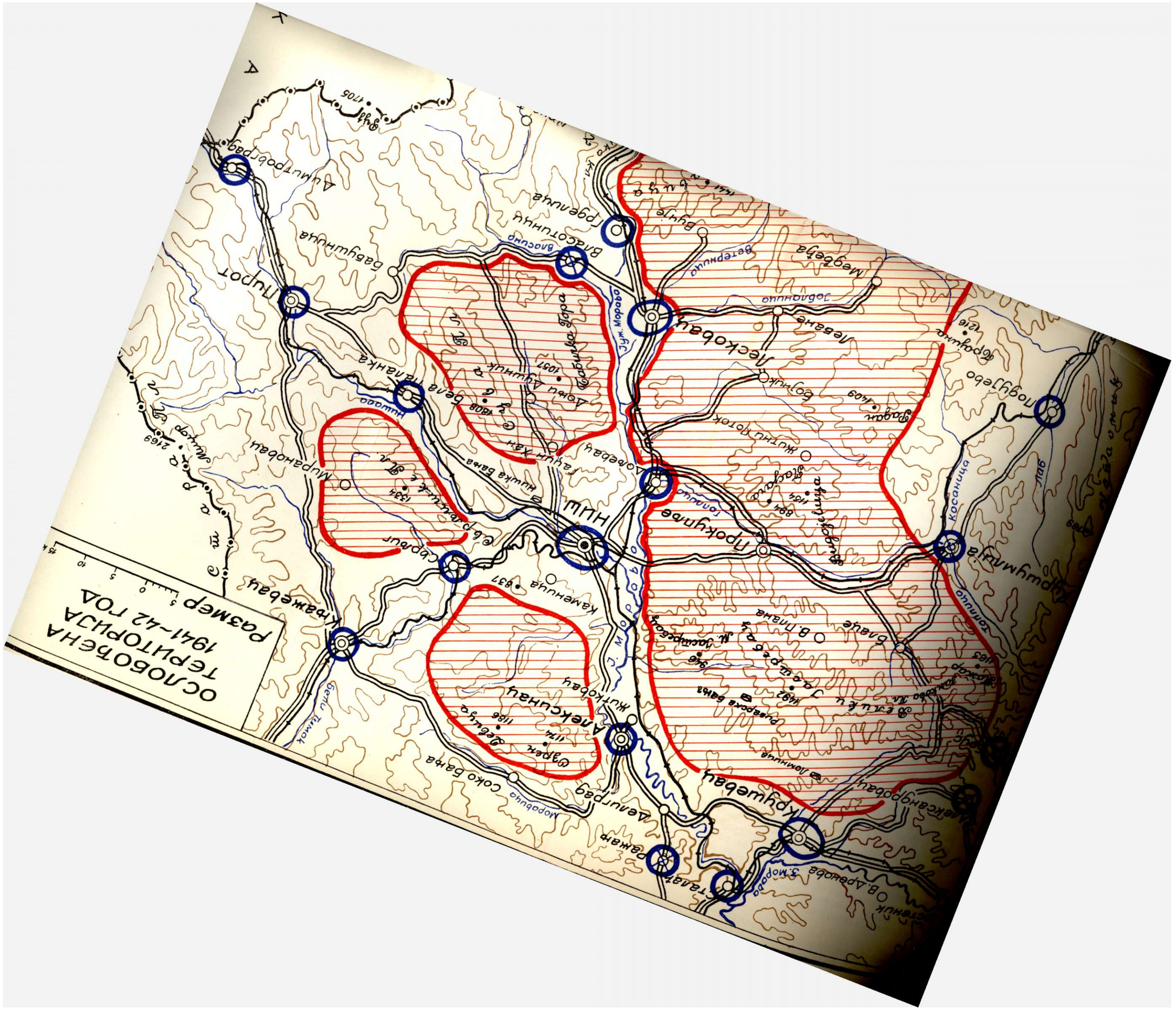
ОСЛОБОЂЕНА
ТЕРИТОРИЈА
1941–42 ГОД
РАЗМЕР
Ниш
Прокупље
Лесковац
Куршумлија
Алексинац
Врање
Бујановац
Гњилане
Косаница
Ивањица
Ужице
Пожега
Чачак
Краљево
Ваљево
Шабац
Тутин
Сјеница
Ј. Морава
З. Морава
Ибар
Топлица
Нишава
Јужна Морава
Моравица
Сокобања
Ћићевац
Ражањ
Доњи Матејевац
Доњи Душник
Мерошина
Ниш Бања
Соко Бања
Ивањица
Косаница
Ужице
Пожега
Чачак
Краљево
Ваљево
Шабац
Тутин
Сјеница
Врање
Бујановац
Гњилане
Лесковац
Алексинац
Прокупље
Ниш
Куршумлија
Врдник

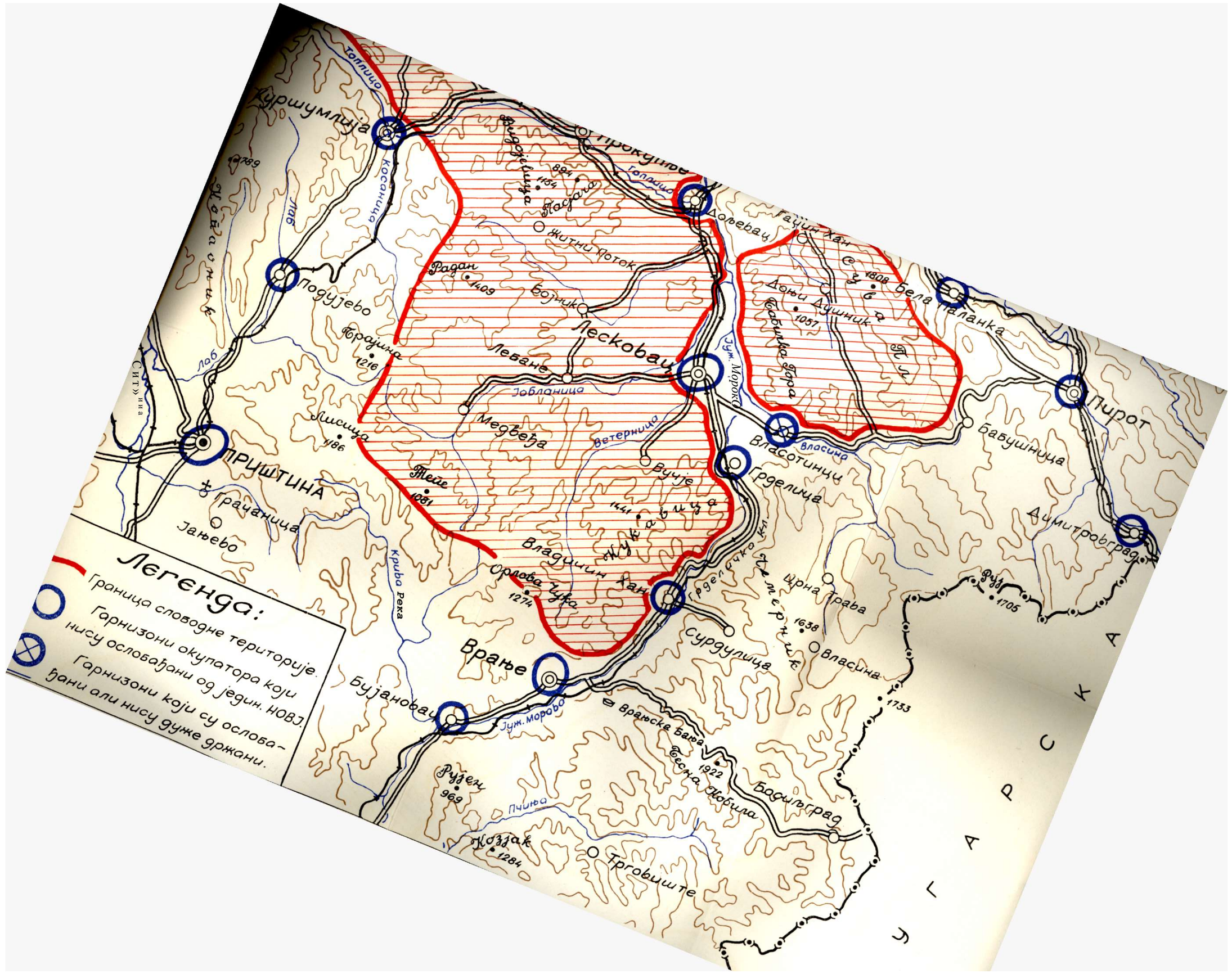
Легенда:
Граница слободне територије.
Гарнизони окупатора који нису ослобађани од једин. НОВЈ.
Гарнизони који су ослобађани али нису дуже држани.
Куршумлија
Прокупље
Лесковац
Житни поток
Бојник
Левање
Доњи Душник
Бела Паланка
Пирот
Бабушница
Власотинце
Грделица
Димитровград
Подујево
Приштина
Грачаница
Јањево
Лисиця
Медвеђа
Вучје
Владичин Хан
Орлова Чука
Врање
Бујановац
Сурдулица
Власина
Трговиште
Бадњевац
Ружица
Житковац
Доњи Душник
Власина
Бабушница
Грделичка кл.
Врањска Бања
Бела Лобања
Пчиња
Морава
Југ. Морава
Лаб
Косанчић
Ибар
Топлица
Голашка
Ветерница
Власина
Крива Река
Ј У Г А Р С К А

на својој територији као највиши наредбодавни и извршни орган народноослободилачке борбе, као и за руководство партијске организације. Веза између одбора и штаба одреда или чете одржавана је преко курира, које су одређивали дежурни одборници. Одборници су свесно и часно извршавали своје задатке. Није био редак случај да су на дужности и хероЈски гинули.

Први, илегални, одбор НОФ основан је у Лесковцу још у јуну 1941. Тада су, у јуну и јулу, по градским рејонима основана четири рејонска одбора НОФ. Они су у своме саставу имали групе и активе омладине и жена, као и активе по предузећима, преко којих су развили многоструку политичку делатност, а и практичан рад у циљу пружања материјалне и сваке друге помоћи партизанским одредима у овоме крају. По граду су образовани пунктови где су се примала писма и вести, где су се лечили оболели и рањени партизани, и слично. Чланови група, нарочито омладинци, извршили су многе акције.

Упоредо са формирањем партизанских одреда, с њиховим првим акцијама и стварањем прве слободне територије ишло је и рушење старе, у народу омражене власти, оличене у општинским и пореским управама, полицијском апарату и жандармерији. Спаљиване су општинске и пореске архиве, разоружавани финанси (40 само у Чукљенику) и жандармеријске станице (Вучје, Власотинце, Бојник). Том приликом спаљене су општинске архиве у Поречју, у селима с леве стране Јужне Мораве, од Грделице до Лесковца, затим на десној обали Јабланице, између Лебана и Лесковца, у Пустој реци, као и у власотиначком срезу. Председницима, деловођама и писарима општина објашњавано је да се обара стара власт због њеног издајства и стављања у службу окупатору, а председницима, кметовима и осталим функционерима забрањивана је свака делатност. До краја 1941. године у округу готово није било старе општине у којој није спаљена архива.

И на подручју Лесковца народноослободилачким одборима претходили су одбори НОФ, који су претворени у оне прве, док је фонд остајао само један, економски сектор рада одбора. У Лесковачком поречју и у селима Пусте реке одбори су, као легални, стварани први пут с јесени 1941. године. Први одбори су формирани у селима Горина, Брза, Чукљеник, Мирошевце и Барје. У Поречју су основани и народни месни судови, који су судили за грађанске ствари и мање кривице, док су војни судови у одредима судили за издају, дезертерство, пљачку и друга тешка дела. Одбори у седиштима бивших општина у Поречју формирали су месне десетине, понегде

и две, које су учествовале у борбама. Постојале су партизанске пекаре, одржавани су војни курсеви и вежбе, а уметничке групе давале су приредбе по селима.

У Пустој реци први одбори основани су у Лапотинцу, Доњем Коњувцу, Орану, Слишану и Новој Тополи, а затим и у Гајтану, у Јабланици. Власотиначки срез добио је прве илегалне одборе у селима Орашју, Свођу, Дадинцу, Шишави, а легалне у Дубрави, Горњем и Доњем Присјану и Градашници.

По ослобођењу Лебана и јабланичког среза, у новембру 1941, месни одбори су створени скоро у свим селима Пусте реке, Јабланице и Лесковачког поречја, и они су радили легално. Исто тако и на подручју деловања Бабичког одреда.

Карактеристично је за Пусту реку и Јабланицу да су одбори на тој територији, у време кад је она била слободна, крајем 1941. године, формирали толико месних чета и десетина да је читав крај и народ био обухваћен њима, и оне су вршиле функције војно-позадинских органа, а за време борби браниле своја села и слободну територију, смењујући једна другу на положајима. Народ Пусте реке је у фебруару 1942. уз помоћ одбора спремио, пренео и сместио веће количине жита, брашна и масти за партизане испод планине Радан у селима Образжду, Ивању, Магашу и Доброј Води. Безбедност је била таква да је непријатељ тешко могао сазнати шта се дешава на слободној територији. Убачене шпијуне народ је брзо откривао и хватао. Одбори су збрињавали партизанске породице и пружали им помоћ у храни, огреву и другом. Старали су се о исхрани и огреву, као и о здравственом стању народа. Партизански лекари су обилазили села и у одређеним местима вршили прегледе болесника. Уз помоћ одбора формирана је 1941. године у селу Образжду болница за рањенике свих одреда у округу, у којој су вршени и прегледи цивилног становништва. Вакцинисани су против пегавца не само борци него и становници околних заселака.

На територији врањског округа прве клице народне власти, илегални ослободилачки одбори, јављају се већ у јесен 1941. године. Формирање првих ослободилачких одбора, који су били илегални, пада у време одмах после формирања Врањског одреда. Одборници који су улазили у састав ових одбора нису бирани; одборе су формирали партијски радници, биратући за одборнике чланове Партије, скојевце, симпатизере, оне за које се знало да ће у ондашњим условима наЈсавесније радити. У септембру 1941. Сима Погачарепић ство^ио је илегалне народноослободилачке одборе у Врању, Тибужду, Буштрању, Жбевцу, Масурици и другим селима.

Народноослободилачки одбор у Врању решавао је задатке који су били везани за рад и за што успешнију борбу Врањског одреда. Ова делатност је, ради конспирације, вршена појединачно, без заједничких састанака и одлука. Народноослободилачки одбор у Масурици формиран је у октобру 1941. и радио је активно све до ослобођења. На место одборника који су гинули или одлазили у одреде долазили су други. Крајем 1941. године створени су народноослободилачки одбори у рејону Црне траве. Но крајем 1941. године хапшење једног броја чланова Месног комитета, погибија Симе Погачаревића, терори и стрељања у масама око пруге, а нарочито по селима Тибужду и Буштрању, где је покрет био веома јак, условили су тренутно стварање народне власти на подручју Врања.

У Топлици су одбори Народноослободилачког фонда, које у 1941. години сретамо и на другим местима, били клица нове народне власти. Као што смо видели, још у првим данима октобра 1941. године апарат старе власти био је срушен готово у читавој Топлици. Одбори фонда створени су и пре тога, у јуну месецу. Први такав одбор формиран је у Прокупљу 25. јуна 1941, и убрзо после тога у Малој Плани. Горњој Коњуши, па у Драгуши, Претежану, Гојиновцу, Шишмановцу, Прекадину, Доњој Речици, Великој Плани, Горњој и Доњој Топоници. Затим су ови одбори основани свуда по Добричу. Према једном извештају ОК Ниш, који је упућен у септембру 1941, у Топлици је у почетку септембра било 73 села са организованом народноослободилачком организацијом: одборима НОФ, омладинским организацијама и партијским ћелијама или активима. Поред легалних народноослободилачких одбора постојали су и полулегални, односно илегални, и то поглавито у Косаници и у селима испод планине Соколовице, на којој се налазио Пећанчев штаб.

Народноослободилачки одбори у Топлици почели су се стварати у другој половини септембра 1941. Први такав одбор (као орган власти) основан је 18. септембра 1941. у селу Азбресници. Затим су се по Добричу почели оснивати и други одбори — у Лепаји у октобру, у Микуловцу у новембру, у Беличевцу у децембру, онда у Костадиновцу, Доњој Топоници, Балајнцу, Божурњи, Трајковцу, Баботинцу, Горњој Речици. Исто тако, крајем децембра 1941. одбори су формирани скоро у свим селима испод Јастрепца и око Пасјаче где су се налазили партизански одреди. То је био период великих борби и великих партизанских победа. Овако велик број основаних народноослободилачких одбора у 1941. години био је могућ због опште повољне ситуације у Топлици. Оружани устанак народних маса под руководством Партије омогућио је стварање ра-

зних народноослободилачких организација и њихово постепено учвршћење у многим селима. У њима су формиране и оружане месне десетине као потпора народне власти. Пространа слободна територија се крајем 1941. године стабилизовала. Велики успех НОП представља и ослобођење Прокупља 9. октобра 1941. После овог догађаја и после успешног разбијања четника Косте Пећанца у борбама на Пасјачи стање на овом подручју још више се учвршћује, тако да покрет добија пуну афирмацију. Нарочито је била повољна ситуација у Прокупљу после његовог ослобођења. Иако су се партизанске јединице повукле, читав живот у граду организован је у интересу покрета и по директиви руководства НОП. Ту је дуго живела и радила већ поменута партизанска чета. Тада је, у октобру, у Прокупљу основан и илегални Народноослободилачки одбор. За председника илегалног Одбора био је постављен Хранислав Савковић, кога су Немци касније стрељали. Поред снабдевања санитетском опремом, оружјем и другим потребним материјалом и опремом, у граду је у то време организована партизанска радионица за шивење рубља, као и санитетски курс за пружање прве помоћи рањеницима.

Почетком 1942. године, све до марта, до великих битки, у којима су партизани почели да трпе и поразе, код Куршумлије, Сврче, на Ргаји, и даље се ширила мрежа одбора. Они су се чак легализовали на терену Косанице и око планине Соколовице, где су четници били разбијени. Тако су у овом периоду основани одбори у селима Бресничићу, Белогошу, Барбатовцу, Горњој Трнави, Бучинцу, Југовцу, и, најзад, 18. фебруара, у Куршумлији. Рад овога одбора био је посебно интересантан. Куршумлија је ослобођена 16. фебруара, а 18. фебруара изабран је, на великом збору грађана у тадашњем Соколском дому, Народни одбор. Мада је овај Одбор био кратког века, јер су партизани држали Куршумлију недељу дана, он је одмах по оснивању почео да спроводи велике реформе које су врло занимљиве и спадају у ред најзначајнијих реформи које су народни одбори дотада у Топлици предузимали. Одбор је одржао две седнице, на којима је донео одлуку да се конфискује око 3 000 кг брашна из млина Једног месног богаташа. Брашно је подељено грађанству, и то тако да је сиромашнима дата већа количина. Такође је донета одлука да се поделе дрва са стоваришта једног трговца, иначе познатог Пећанчевог сарадника. Даље је конфискована апотека познатог љотићевца и сав санитетски материјал предат Одреду. Одбор је, исто тако, узео у своје руке управу над пијацом и сав приход од ње предавао Одреду. Со-

колски дом је претворен у Дом омладине, где се одвијао забавни и културни живот.

Одмах после формирања Расинског партизанског одреда, 22. јула 1941, окружном партијском руководству стављено је у задатак да организује терен ради подршке Одреду и његовим акцијама и борбама. И сам штаб Одреда радио је на томе. Тако су око партијских ћелија и упоришта формирана језгра Народноослободилачког фонда. У самом Крушевцу је у августу 1941. основан Окружни одбор НО фонда од пет чланова, који је престао с радом 1942. године. У то време у граду је формирано пет актива НО фонда. И за срез трстенички формиран је НО фонд, такође од 5 чланова. У рејону села ближе Крушевцу, у Пасјаку, Малом Шиљеговцу, Гаглову, Паруновцу и Бовану, формирани су први одбори НО фонда, а исто тако у Кукљину, Читлуку и Вучаку, тамо где се Одред највише кретао и вршио акције. У септембру, уочи напада на Крушевац, на тражење народа, Одред образује Народни суд од својих припадника и два члана Одбора НО фонда. Одбори фонда делују јавно и као месни орган, на чије се захтеве одазива село. Исто тако јавно делује и Одбор НО фонда села Кукљина, који је створен у јулу.

Један од првих општинских народноослободилачких одбора у крушевачком округу формиран је октобра месеца 1941. у Врњачкој Бањи. Тај Одбор деловао је за све време вишедневних борби око Бање, и у самој Бањи држао сву власт, јер је стари општински апарат био укинут. Први народноослободилачки одбор на терену Расине формиран је у селу Слатини, где је Одред највише боравио. У октобру Расински одред долази у Александровац и ту се на масовном митингу доноси одлука да се укине стара општинска управа и да се бира нов Одбор од грађана који су припадници и активисти Народноослободилачког фронта. Овај Одбор радио је легално до краја октобра. Борбу против органа старе власти континуирано води сам Расински партизански одред, који у многим местима пали општинске архиве и забрањује председницима општина и кметовима да служе окупатору и његовим слугама. Партизани су нападали на општине, уништавали објаве и званична акта, пореске и кулучке књиге, књиге о попису овршеног жита и на тај начин ометали спровођење реквизиције, убирање порезе и функционисање органа старе власти.

Током 1942. године борба је настављена истом јачином, мада су услови били тежи. За трстенички срез образован је илегални Народноослободилачки одбор, који се састојао од 5 до 7 чланова, и то за села Велика Дренова, Страгаре, Пољна, Мијајловац, Љубава и Коњух.

У темнићком срезу била су обухваћена села Парцане, Залоговац. Маскаре, и среско месчо Варварин. Одбор за расински срез обухвата деЕет села, а за крушевачки седам.

У рејону Ниша стварање првих органа народне власти почиње одмах са формирањем Озренског и Сврљишког (Нишавског) одреда. Ови први органи народне власти нису носили назив народноослободилачки одбори, већ одбори НОФ. Тих одбора било је у току 1941. године у следећим местима: Ниш, Сокобања, Бела Паланка, Доња Коритница, Дивљане, Букуревац, Лозан, Клење, Горњи Рињ, Доњи Рињ, Доња Глама, Горња Глама, Бабин Кал, Пајеж, Дражево, Каменица, Хум, Миљковац, Моклиште, Лалинац, Кравље. У једном броју ових села постојале су и наоружане партизанске месне десетине.

Неки од одбора НОФ прерасли су већ крајем 1941. године у народноослободилачке одборе. Тај процес интензивно је захватио пре свега белопаланачки срез, а приступило се одмах стварању народноослободилачких одбора на територији Заплања, тако да ту у децембру 1941. постоје одбори народне власти у селима: Велики Крчимир, Мали Крчимир, Горње Драговље, Доње Драговље, Велики Вртоп, Горњи Душник, Доњи Душник, Равна Дубрава, Личје, Горњи Рињ, Доњи Рињ, Глама, Козја, Шљивовик. Наведени одбори НОФ и народноослободилачки одбори радили су све до марта 1942. Треба нагласити и то да се у марту 1942. интензивно развијају народноослободилачки одбори на територији моравског среза. У отежаним условима рада 1942. године одбори су и даље радили, прилагођавајући своје форме рада стварним условима. Многи чланови одбора и активисти откривени су и као такви интернирани или пострељани од окупатора и издајника. Један део одборника прикључио се партизанским одредима, а неки су одбори привремено престали с радом или су остали без везе. Треба напоменути да је у Нишу било неколико провала и да су се оне одразиле и на рад народноослободилачких одбора. Услед хапшења руководећих партијских кадрова или њихове погибије смањио се број политичких радника.

Што се тиче Пирота, и тога краја, говорено је већ о тамошњој специфичној ситуацији, кад је стару југословенску власт заменила, и по форми и по садржини, нова, бугарска власт. Према подацима, у Пироту је у новембру 1941. основан Народноослободилачки фонд, а у исто време и у неким селима у околини Пирота. У лужничком и белопаланачком срезу до ових форми долази нешто раније, и оне су изразитије. Ту су формиране познате месне, сеоске, помоћне, легалне десетине, које су биле у почетку и носиоци власти.

Тако је КПЈ у другој половини 1941. године на југу Србије не само покренула народне масе на устанак, створила своју војску, која је ослободила простране крајеве и градове у њима и нанела окупатору озбиљне ударце, а домаће издајнике разбила и лишила моралне снаге — него је и ударила темеље нове народне државе, створила и уобличила нову власт.